

A szemantikus szövegközlés védelmében

(Válasz Horváth Csaba Péter *Varga Benjámin: Agendarius Strigoniensis 1583, 1596* című recenziójára)

FÖLDVÁRY Miklós István

ELTE BTK, Ókortudományi Intézet, oktató; Vallástudományi Tanszék, tanszékvezető;
MTA–ELTE Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport, vezető kutató
ORCID: 0000-0002-8885-6537

Tavaly októberben jelent meg a kora újkori liturgikus népnyelvűség egyedülálló emléke, Telegdi Miklós *Agendarius*a. A szövegkiadást az ELTE BTK általam alapított és vezetett Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának Műhelytanulmányok sorozatában Varga Benjámin készítette, a magyar szövegeket Lovas Borbála gondozta. A kötetnek konferenciát és könyvbemutatót is szenteltünk, amelynek első előadójául Horváth Csaba Pétert, Telegdi életének és munkásságának elismert szakértőjét kértem föl. Ő hamarosan terjedelmes recenziót írt a friss munkáról, amelyben néhány pontosítástól eltekintve méltatta a bevezető tanulmányt és a latin szövegkiadást, de súlyos fenntartásokkal élt a régi magyar szövegek közlésében érvényesülő elvekkel szemben. Jelen írássom e kritikára kíván válaszolni, de egyben megragadja a lehetőséget, hogy általánosabb értelemben is kifejtse és érthetővé tegye szövegkiadói hitvallásomat.

Mindenekelőtt egy vallomással tartozom. Lovas Borbála ártatlan. Nem ő hozta magával az elveket, hanem az elvek hozták magukkal őt. Amióta régi liturgikus szövegekkel foglalkozom, a szabványosított (normalizált) és korszerűsített (modernizált) átírás híve vagyok. Ezt örököltem mesteremtől, Déri Balázstól, ezt fogalmaztam meg a latin szövegek tekintetében előbb 2008-as doktori dolgozatomban, majd a Monumenta Ritualia Hungarica sorozat 2009-es, nyitó kötetében.¹ Az *Agendarius* kiadásának előtörténete is ebbe a folyamatba illeszkedett. Fölismerve a magyar szövegek és mintabeszédek tartalmasságát és szépségét, megboldogult első feleségemmel, Martin Judittal legtöbbjüknek elkészítettük gyakorlatias átírását, némelyiket tényleges szertartási alkalmakon való fölhasználásra. Ezeket adtam azután tovább Varga Benjáminnak a szövegkiadás nyersanyagául.

1 FÖLDVÁRY Miklós István, „Rubrica Strigoniensis: A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei” (doktori értekezés, ELTE BTK Nvelvtudományi Doktoriskola, 2008), http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/1.%20Rubrica%20Strigoniensis.pdf, 289–308; DÉRI Balázs and FÖLDVÁRY Miklós István, „Introduction”, in *Missale Strigoniense 1484*, ed. DÉRI Balázs, Bibliotheca scriptorum medii recentisque ævorum: Monumenta ritualia Hungarica 1, I–LIX (Budapest: Argumentum Kiadó, 2009), I–VIII, LII–LVIII.

Belátva, hogy latinistákként nem vállalhatjuk a felelősséget 16. századi magyar szövegek szakszerű megjelentetéséért, Horváth Ivánhoz fordultam, akivel éppen a *Pray-kódex* szövegkiadásán dolgoztunk együtt. Fölvázoltam neki elképzeléseimet a szabványos és korszerű szövegközlést illetően, majd azt kértem tőle, hogy ajánljon nekem olyan kollégát, aki szívesen alkalmazza az általam megfogalmazott elveket az *Agendarius*ra, és járatos a régi magyar szöveg- emlékek földolgozásában. Így kerültünk kapcsolatba Lovas Borbálával, aki tehát nem is vett volna részt a vállalkozásban, ha nem ért egyet az előzetesen rögzített feltételekkel.

A recenzens ugyanazt a megközelítést, amelyet elutasít a magyar szövegeknél, helyénvalónak tartja a latinoknál. Ami a latinos szövegkiadói környezetet illeti, ez némi tájékozatlanságról árulkodik. Déri Balázs és magam kiterjedt tanítványi körünkkel együtt sem értük még el, hogy a szakma elfogadja álláspontunkat. Kisebbségben vagyunk, bár egyre népesebb kisebbségben, és egyre gyengébb az ellenállás. A latin valóban holt nyelv, és nem lévén központi tekintélye, voltaképpen nincs normatív helyesírása. Ráadásul az egyes latinságokhoz különböző helyesírási hagyományok kapcsolódnak, azaz bizonyos írásmódok kultúrákat, korokat idéznek meg, identitásokhoz kötődnek, és ezáltal sajátos érzelmi hatást fejtenek ki az olvasóra. Itt is vannak lelkes paleográfusok, nyelv- és írástörténészek, akik mélyen kötődnek egy-egy forrás nyelvállapotához, fonetikájához vagy betűihez, mások a humanista hagyománnyal azonosulnak, ismét mások az érett középkor helyesírásának szabványosításában látják a megoldást. Nincs tehát egyetértés. Az egyházi hagyományokat figyelembe vevő, de klasszikus alapú és mai tudásunk szerint pontosan etimologizáló helyesírás nem konszenzus, hanem konstrukció. De az érvek, amelyek mellette szólnak, nem különböznek a magyar szövegek modernizált közlésének elveitől.

A liturgikus szövegek korpusza számos médiumváltást élt át. Ugyanazon szövegeket találjuk meg ugyanabban a szerepben egy kapitális vagy unciális írású, diftongusokat használó 7–8. századi szakramentáriumban, egy Karoling-minuszkulával írt, hiperkorrekt, farkincás „e”-ket és „t”-ket (pl. *ecclesia, fatio*) használó 9–11. századi kéziratban, egy helyesírásiilag a középkori kiejtést tükröző gótikus kódexben, egy „j”-ket és tévesen etimologizáló „oe”-ket (pl. *coelum, poenitentia*) használó humanista vagy barokk szerkönyvben és egy, a klasszikus latin mai szabványához alkalmazkodó kiadványban az 1950-es évek óta. Vajon melyiket tekintjük eredetinek, hitelesnek vagy akár csak egyházasnak? Bármely meghatározott kor nyelvállapotához való ragaszkodás leszűkíti a korpusz érvényességi körét. Úgynevezett tradicionalista körökben a humanista „j” használatát sokan a hagyomány zálogának tartják pusztán azért, mert a megreformált könyvek „i”-re váltottak. Bármennyire közel áll hozzám a gótika, egy „szabványközépkori” helyesírás azt sugallná, hogy a szövegek korpusza a 12–14. század sajátja, holott meghatározó része a 8. századra már bizonyíthatóan megszilárdult, és megszakítatlan használatban maradt a 20. századig, sőt némi fogyatkozással és átrendezéssel mindmáig. De nem járunk jobban a legkorábbi forrásokkal sem. A késői latinság fonetikájának legjellemzőbb vonásai az „i-e” és az „o-u” fúzió, illetve a szóvégi „m” hangtalanná válása voltak. Az első fönmaradt, 7–8. századi szertartáskönyvek ezt a nyelvállapotot tükrözik. Ám mindaz, aki a latin nyelvvel legalább felületes ismeretségbe került, tudja, hogy éppen ezek a hangok névszóragozási csoportokat és nyelvtani eseteket különböztetnek meg. A legkorábbi emlékek betűhív megmentése mára oda vezetett, hogy a mértékadó kiadások szándékosan elrontják a máskülönbben tökéletesen érthető szövegeket.

Első és legalapvetőbb javaslatom tehát, hogy felejtsük el a „modernizált” jelzőt, és – ha már nem nélkülözhetjük az idegen szavakat – beszéljünk helyette szemantikus szövegközlésről.

A pszichológiában a szemantikus kódolás azt jelenti, amikor az emlékezet a jelentést rögzíti a jel tulajdonságaitól függetlenül vagy akár azok ellenére. Az informatikában a szemantikus web célja a különböző formákban kifejezett, de azonos jelentésre vonatkozó internetes adatok azonosítása és ezáltal formakészítévé, összehasonlíthatóvá és elemezhetővé tétele akár gépi eszközökkel.

Minden szövegközlés valamiféle kódolás. Ma, amikor a digitális filológia szinte végtelen távlatokat nyit, határozottabban merül föl a kérdés, hogy pontosan mit is akarunk kódolni, mert éppúgy lehetőségünk van rögzíteni egy kézirat fizikai tulajdonságait (grafikai jellemzők, bekezdések, oldaltörések), szövegtörténetét (módosítások, törlések, hozzáadások), esztétikai jellemzőit (kötés, anyag, betűtípus, képek), írásjegyeit (betűk, központozás) és jelentését. A liturgikus könyvkultúrát ismerve ki állítaná, hogy nincs jelentősége annak, hogy egy szöveget elefántcsont táblák közé kötötték és bíbor pergamenre írtak arany betűkkel, vagy hanyag folyóírással jegyezték egy tenyérnyi gyűjteményes kötetbe? Ki ne érzékelne egy szellős, antikvával nyomtatott, humanista ízlésű és egy tömör, kéthasábos, fraktúrral szedett oldalkép eltérését? Eltekinthetünk-e attól a létmódbeli távolságtól, amely egy gondosan letisztázott irodalmi mű véglegesnek szánt alakja és egy állandóan módosuló kancelláriai fogalmazvány utolsóként ránk maradt, de véletlenszerű leirata között feszül? Márpedig e tulajdonságok egyike sem jelenik meg egy hagyományos szövegkiadás lapjain.

Miért éppen az írásjegyeknek kellene megjeleníteniük? A központozás vagy bekezdésekre, fejezetekre tagolás máris határterület. Számos, egyébként betűhív kiadás nem tartja feladatának, hogy ezekhez is ragaszkodjék, hanem helyette értelmezi a szöveget. Ugyanez a helyzet a javításokkal. Jóllehet én magam – ahogy egykor Borzsák Istvántól hallottam találó német kifejezéssel – kifejezetten *überlieferungsbegläubig* filológus vagyok, nem emlékszem olyan hosszabb, általam kiadott szövegre, amelynek eredetije hibátlan lett volna, és én sem szeretném, ha az utókor tisztelettel megőrizné elírásaimat vagy nyilvánvaló fogalmazási botlásaimat saját műveim jövőbeli kiadásában. Természetesnek tarjuk, sőt elvárjuk, hogy a kiadó értse a szöveget, és adott esetben javítsa az eredetit, ahol az javításra szorul. Mind a központozás és a tagolás, mind az emendáció értelmezés: szemantikus, azaz jelentésorientált munka, amely föltételezi, hogy a szöveg több, mint vizuálisan megragadható tulajdonságainak összessége.

A recenzió legerősebb érve, hogy egy szövegkiadás örök időkre szól. Véleményem szerint nem szól, nem is szólhat örök időkre. Egyre világosabban látjuk, hogy nincs éles határ az olyan megőrző tevékenységek között, amilyen például a könyvtáros vagy a muzeológus munkája, és az olyan értelmező tevékenységek között, amilyen az előadóművésze. Minden megőrző tevékenység kereteket és ezzel értelmezési tartományokat teremt a megőrzendő alkotásnak, és a feledés vagy a fizikai romlás eróziós hatásával küzdve kénytelen elválasztani az általa lényegesnek vélt elemeket a lényegtelenektől. A miénket megelőző korok rekonstrukciós gyakorlatával szembesülve állandóan tapasztaljuk, hogy mennyire másként végezzük el ugyanazon feladatokat ma, mint akár néhány évtizeddel ezelőtt. Nem kivétel ez alól a szövegkiadás sem. A 17–18. századi szövegkiadók latin tudása, anyag- és stílusismerete általában fölülmúlta a miénket, mégsem használunk ma már kora újkori szövegkiadásokat tudományos célra. Ők általában magától értődőnek tartották az akkor korszerűnek vélt helyesírás használatát. A 19. századtól minden területen megnőtt a fogékonyság a régi korok formavilága iránt, és ezzel párhuzamosan a korhű írásképp rögzítésére való igény is.

Hogy mit jelent ez a mi korunkra nézve, azt előbb gyakorlati, majd érzelmi szempontból szeretném megközelíteni. Alaptételtem tehát, hogy a szövegkiadás nem szól örök időkre, hanem in-

terpretációs, közvetítő tevékenység, amelyet mindig egy adott kor és kultúra képviselője gyakorol saját, kortárs nyilvánossága felé. Ez nem jelent önkényességet. A szövegkiadó éppen azért akar megőrizni a feledéstől és elevenné, hatékonyra tenni egy múltbeli alkotást, mert köze van hozzá, fontosnak tartja, és ezt a tapasztalatot szeretné továbbadni. Ebből következik, hogy hű akar maradni az eredetihez, de saját tudata és közege határozza meg, hogy az eredetinek pontosan mely vonásai lesznek azok, amelyeket meghatározónak tart.

Nézzük tehát előbb a gyakorlati környezetet! 21. századi kulturális életünk jelentős része emlékeztetemető, hogy Jan Assmann találó kifejezésével éljek. Soha korábban nem volt könnyen hozzáférhető ilyen mennyiségű múltbeli kulturális tartalom, és soha korábban nem fordult elő ekkora aránytalanság az elvileg hozzáférhető és a ténylegesen használt tartalmak között. A múlttal foglalkozó humántudományokban és a múlt művészetének tolmácsolásában egyre távol a kínálati és egyre szűkül a keresleti oldal; egyre nagyobb a verseny, ennek megfelelően magas a színvonal, de fogy a közönség. Fölfoghatatlan mennyiségű szöveget adunk közre egyre kifinomultabb módszerekkel, de vajon hol vannak az olvasók? Mi, sikeresnek tartott kutatók, tudósok is, azt hiszem, bevallhatjuk, hogy a kényszerű termelési versenyben egyre többet írunk, és egyre kevesebbet olvasunk.

Amint szinte minden más terület, részben a mi munkánk is gépesíthetővé válik. A technológiai változásból most csak két tényezőt emelek ki. Az egyik a digitalizáció. Korábban egy szövegkiadásnak feladata volt, hogy megőrizzen és hozzáférhetővé tegyen valamely egyedi vagy ritka könyvpéldányt. Ma a nyomtatott könyv nehezebben hozzáférhető és sokszor drágább, mint az eredeti digitális másolata. Joggal hangoztatják sokan, hogy az elektronikus másolat sérülékenyebb, mint a nyomtatott könyv, és teszik föl a kérdést, hogy vajon mi történne a számítógépes rendszerek összeomlásával vagy a villanyszolgáltatás megszűnésével, de erre egyes digitális bölcsészek jogos cinizmussal felelik, hogy akkor nem a könyvek elvesztése foglalkoztatna minket. Energiaszolgáltatásunk, távközlésünk, közlekedésünk és általuk életben maradásunk is ilyen rendszerektől függ. A másik tényező a gépi olvasás. Nyomtatott szövegek esetében az optikai karakterfelismerés majdnem tökéletesen pontos, és egyre fejlettebbek azok a gépi tanulásra épülő eszközök, amelyek kéziratokat is megbízhatóan képesek beolvasni. Ez azt jelenti, hogy egy betűhív szövegkiadás elkészítéséhez alig van szükség emberi intelligenciára. Egy olyan áttekinthető, jól olvasható nyomtatvány esetén, amilyen a Telegdi-féle *Agendarius*, valószínűleg egyáltalán nem lenne szükség rá.

Miért adnánk ki tehát betűhíven egy olyan szöveget, amelynek mindkét kiadásából és több példányáról jó minőségű másolatok férhetők hozzá ingyenesen, és amelynek beolvasását percek alatt elvégzi egy jobb minőségű szoftver? A szövegkiadó ennél többre vágyik, és nagyobb felelősséget is szeretne vállalni. Különösen, ha ő maga is megküzdött a szöveg megértésével, és ebben nem voltak segítségére az eredeti írásjegyek. Hogy csak egy jellemző példát mondjak, Mossóczy Zakariás autográf keresztelési rendtartásában a „Vegyed a bölcsességnek szavát” formula szerepel. Az átlagos mai olvasó a bölcsesség szavát kézenfekvő összetételnek találja, és nyilvánvalóan nem tudja, hogy a régi római keresztelésben szentelt sóval illették a katekumen ajkát. Mossóczy szövegében nincsenek rubrikák, amelyek segítenének értelmezni a helyzetet, így a betűhív kiadás megtévesztő lenne: végleg elfedné, hogy amiről itt szó van, az a bölcsesség sava, azaz sója. Újra fölteszem tehát a szónoki kérdést: vajon mivel szolgálja jobban a szöveg elevenné tételét a kiadó; azzal, ha ragaszkodik a betűhöz, vagy azzal, ha föltételezi, hogy a

betű mögött lélek van, és ezt a lelket csak a tényleges közönség tudását és nyelvallapotát figyelembe véve közvetítheti?

Egy kor szelleme nem merül ki annak technikai körülményeiben. Az érületi szempontra térve most szeretném megindokolni kezdeti javaslatomat a „modernizált” jelző elvetéséről. A modernség terhelt fogalom, és ez a recenziens szavaiból is kitűnik. Egyik lábjegyzetében érezhető indulattal felel Horváth Iván azon megállapítására, hogy a szövegkiadónak a mai Budapest értelmiségi szociolektusában kellene Balassit olvasnia és olvastatnia. Maiság, Budapest és értelmiség ebben az összefüggésben egyazon ideológiai csomag összetevőivé válnak, és ellentétpárjaikként máris megjelennek a szellemi láthatáron a hagyomány, a vidék és a nép egyszerű gyermeke. Nem szeretném alábecsülni ezeket az ellentéteket, vagy azt állítani, hogy a recenziens neheztelése ne fakadhatna valódi sérelmekből vagy hátrányos helyzetből. De hangsúlyoznom kell, hogy az ideológiai csomag nem oszthatatlan, és az ellentétpárok nem minden körülmények közt állnak szemben egymással, bármennyire hozzászoktunk Magyarországon a konzervatív-progresszív, népi-urbánus vagy osztályharcos retorikához. Ez az öröklött érületi keret úgy helyezi el a szövegkiadói konzervativizmust, mint a hagyománytisztélet természetes szövetségését. Mintha tárgyi és mennyiségi tekintetben minél többet őriznénk meg a múltból, annál elkötelezettebbek lennénk iránta, és minél több engedményt tennénk a jelennek, annál megalkuvobbak lennénk. Úgy gondolom, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz.

Ha elfogadjuk, hogy szövegkiadásunk nem örök időkre szól, hanem azon belátható kulturális közmegegyezés felé közvetít egy múltbéli szöveget, amelynek magunk is része vagyunk, célunk az elidegenítő mozzanatok lehető legnagyobb mértékű kiiktatása lesz, miközben igyekszünk hitelesnek megőrizni az eredetit. Két ellentétes irányról van szó, amelyeknek egyensúlya kényes, de nem megvalósíthatatlan. Az elidegenedettségek végső foka az emlékezetemető: a régi szöveg mumifikálása, önmagunk megnyugtatása azzal, hogy valahol a könyvtárak és adatbázisok mélyén hozzáférhető, tehát nem kell rá többé emlékeznünk. Egy közbülső fok az, amelyet a szöveg muzealizálásának neveznek. Ennek válhat eszközévé a tördelés, a helyesírás és a nyelvjárási sajátosságok őrzése. Ahogy Hans Robert Jauss megfogalmazta, az irodalomtörténet a közönség folyamatosan alakuló elvárásai horizontjának története. A kortárs művek egyszerre alakítják ezt a horizontot és felelnek meg neki. Ugyanez igaz a könyvek kinézetére, írásmódjára, központosítására és nyelvjárására. Az olvasót a kortárs normalitás erőteljes érzéke hatja át. Ennek része a múltból kialakított, akár felületes vagy részben téves kép is. Van elképzelésünk arról, hogy hogyan néz ki és milyen nyelven íródik egy szöveg, amely nekünk szól, de arról is, hogy milyen egy történelmi vagy vidékies szöveg. Ez utóbbiakat is szerethetjük, de archaikusnak, egzotikusnak és ezáltal nem egészen nekünk szólónak fogjuk olvasni őket. Ebben az összefüggésben minden olyan mozzanat elidegenítően hat, amely eltér a normalitásról kialakított képünktől. Egy tömör gótikus kódexben is vannak címek, alcímek és bekezdések, de más grafikai elemek jelölik őket, mint amelyekhez szokva vagyunk. Ezek az elemek veszteség nélkül lefordíthatók az általunk megszokott kódra.

Kevésbé egyértelmű kérdés, hogy mi képezi egy szó vagy nyelvtani alak önazonosságát, meddig fordítható le veszteség nélkül ugyanazon nyelven és nyelvallapon belül. Én e tekintetben naiv olvasóként Telegdi magyarját a magam nyelvének érzékelem: szavait ismerem, nyelvtani alakjait értem. Éppen emiatt a mai egyházi szókinccs lecserélésétől is idegenkedem, amikor például hajlék helyett sátrat, felebarát helyett embertársat, malaszt helyett kegyelmet vagyok kénytelen imádkozni vagy énekelni. Azt sem gondolom, hogy a mai átlagembernek leküzdhe-

tetlen nehézséget jelentene egy passzív vagy régmúlt alak megértése: óvodáskorú gyermekeimnek sem jelentett soha kihívást. Az elmúlt évtizedekben a legalumíveltebb magyar beszélő is megtanulta, hogy olyan szavak, mint menteni vagy tallózni, ikon vagy menü a számítógépes zsargonban új jelentést szavak föl. Ha ugyanerre a műveletre az egyházi nyelvben évszázados előzmények után sem képesek, az csak annak jele, hogy az egyházi nyelv kevésbé erős és önálló regiszter, mint a számítógépes zsargon.

Nem egészen így látom a nyelvjárási kérdéseket. E tekintetben hangsúlyoznom is kell, hogy az *Agendarius* kiadott szövege kompromisszum: Lovas Borbála számos esetben éppen nyelvtörténeti megfontolásból visszaalakította a Varga Benjámin és én általam javasolt változatot. A terep veszélyes, mert óhatatlanul megidézi a főntebb vázolt népi és urbánus képzeteket, de legalább két szempontból érdemes újraértékelnünk a kérdést. Az egyik a nyelvjárások viszonya a szabványos irodalmi nyelvhez. Amennyire én tudom, a 16. században a nyelvjárások még egyenrangúak voltak. Nem vált ki közülük az egyik nyelvjárás mint a szabványos irodalmi nyelv képviselője. Az írásbeliség általánossá válása és a kulturális intézmények csomópontokba szerveződése azonban az egész világon kiváltságos helyzetbe hozott egy-egy, sokszor véletlenszerűen kiemelkedő nyelvváltozatot. Egy calabriai olasz nem érzi sértőnek, hogy firenzei nyelven kell írnia, és egy átlagos bajor sem tiltakozik a hannoveri dialektus ellen. Ez a dolgok természete. Vidéki magyar írók sem írnak nyelvjárásban: az irodalmi nyelvben a megszokottól eltérő nyelvi formák mindig valamely részleges táj, társadalmi réteg vagy kor érzékeltetését szolgálják. Amíg tehát egy szónak és nyelvtani alaknak van közvetlen megfelelője a kortárs közmagyarban (ez lenne a mai budapesti értelmiség szociolektusa), addig azzal teszem a legjobbat Telegdinek, ha erre írom át.

Ez nem jelenti a nyelvjárások megvetését vagy szándékos pusztítását. A köznyelvben tovább élhetnek, sőt támogatást érdemelnek, de az intézményes nyelvhasználat kénytelen egységesülni, és éppen ez a másik szempont az, amely a nyelvjárási sajátágok megtartása ellen szól. Egy szöveg azzal, hogy milyen nyelven íródik, célcsoportját is kijelöli. Lehet nem szeretni az angol nyelv rémuralmát (én sem szeretem), de amit nemzetközi nyilvánosságnak szánok, azt angolul írom meg. Jobban örülnék, ha a közvetítő nyelv a latin lenne vagy maradt volna, de fontosabbnak tartom az üzenet, tehát a jelentés célba juttatását, mint a közvetítő eszközt. Az angol imperializmus nem fog megrendülni attól, ha én csak magyarul vagyok hajlandó megszólalni, magamat viszont megfosztom attól az esélytől, hogy meghallják a hangomat. A bihari nyelvjáráshoz való ragaszkodás ugyan nem teszi érthetlenné Telegdi szövegét, de a mai olvasó, ha nem nyelvtörténész, nem tud különbséget tenni a régiességnek és a nyelvjárásnak betudható furcsaságok között. Mindkettőt távolinak, elidegenítőnek, azaz nem közvetlenül neki szólónak érzékeli.

Az én célom ennek épp az ellenkezője. Mintha a recenzens is rokonszenvvel nyilatkozott volna arról a lehetőségről, hogy a régi magyar liturgikus örökség és vele együtt az *Agendarius* magyar szövegei újra használatba kerüljenek. A szöveg muzealizálása minden ilyen törekvésnek ellene hat. A jelentést annak tárgyi hordozójához köti, és ezzel egy elmúlt, idegen világhoz rendeli. Az élettelen könyvnek juttatja az elsődleges szerepet az eleven szöveggel szemben. A szöveg, és különösen a szertartási szöveg akkor eleven, sőt elevenítő, amikor elhangzik. Ha eljártunk a gondolattal, hogy az *Agendarius* egyik eredeti példányát egy mai plébános kezébe adjuk, elvégeztetjük vele bármelyik szertartást, és az így elhangzó szöveget hallás után lejegyezzük, akkor megközelítőleg azt a szöveget fogjuk kapni, amely kiadásunkban megjelent. A betű ő, a Lélek pedig elevenít.